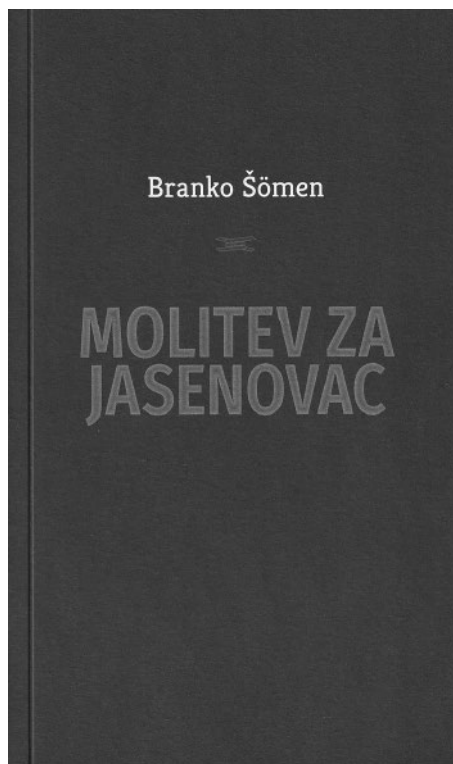

paleti stališč je mogoče biti tiho ali pa skušati ujeti prav to – raznolikost opredelitev posameznikov iz različnih socialnih, nacionalnih, političnih okolij, ki so ravno tako kot danes tudi nekoč bila pisana, predvsem pa vse kaj drugega kot enostavna in enoznačna. In prav to je odlika pričujoče monografije,« je ocenil dr. Jure Gašparič. Druga recenzentka dr. Mojca Šorn pa je o monografiji zapisala, da pomenijo predstavitev »vrednotenj, doživljanj, izkušenj celoto različnih in medsebojnih usod ter tvorijo zapuščino, ki povezuje preteklost s prihodnostjo«. Z obema se lahko zgolj in samo strinjamo.

Marjan Toš

BRANKO ŠÖMEN: MOLITEV ZA JASENOVAC

Znanstveno raziskovani center SAZU, urednik dr. Oto Luthar in glavni urednik mag. Aleš Pogačnik, Ljubljana 2023, 148 str.

Ob letošnjem mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, ki ga obeležujemo 27. januarja v spomin na ta dan leta 1945, ko so vojaki Rdeče armade osvobodili največje nemško koncentracijsko in uničevalno tabori-

šče Auschwitz v okupirani Poljski, je ZRC SAZU izdal knjigo Branka Šömnä z več kot sporočilno pretresljivim naslovom *Molitev za Jasenovac*. Avtor, ki je slovenski javnosti dobro znan kot pesnik, pisatelj, scenarist, filmski kritik, vodilni poznavalec zgodovine prostozidarstva na Slovenskem in plodoviti publicist, je s tem naslovom izpostavil značaj najhujšega koncentracijskega taborišča na Balkanu, hrvaški Jasenovac v Neodvisni hrvaški državi (NDH) 1941–1945⁵. Jasenovca se je namreč

⁵ Jasenovac je bilo prvo ustaško taborišče, ki je delovalo po nacističnem vzoru. Vjekoslav Luburić Maks, ustaški funkcionar, zadolžen za delovanje taborišča, je preživel nekaj časa celo v Nemčiji kot gost Gestapa do začetka oktobra 1941. Med tem časom je obiskal več koncentracijskih taborišč, po povratku v NDH pa je izvedel reorganizacijo obstoječih taborišč in ustanovil nova, po zgledu tistih v Nemčiji. Po organizaciji je Jasenovac spominjal na taborišča v Nemčiji, vendar pa so bili umori izvršeni drugače. Na mnogo bolj surovi način, tudi z množičnim »klanjem« taboriščnikov. Bilo je prvo sistematično

prijela oznaka »*balkanski Auschwitz*«, saj so bila grozodejstva, ki so jih izvajali ustaši v tem taborišču ob reki Savi, celo hujša od grozot, ki so jih doživljali taboriščniki v Auschwitzu oz. Auschwitz – Birkenau. O tem zgovorno pričajo celo nemški dokumenti, saj so se celo visoki nacistični funkcionarji in predstavniki tretjega rajha v Zagrebu čudili in zgražali, kako je mogoče na tako zverinski način moriti ljudi. Zato je avtor, ki je literarno spretno in prepričljivo opisal usode taboriščnikov v Jasenovcu, izbral naslov knjige, ki sam po sebi pove vse. Iz njegovega pisanja se zrcalijo usode posameznikov in skupin, ki so doživljali negotove dneve, včasih pa celo ure in minute, preden jih je dosegel ustaški »srbosjek« ali kij. Izjemno dobro zasnovana in napisana knjiga, ki seveda ni nobena znanstvena monografija ali zgodovinska kronologija o tem taborišču (to tudi ni bil avtorjev namen), nam kljub temu o njem pove vse. Treba jo je skrbno brati in tudi med vrsticami iskati poglobitve poudarke, s katerimi nam avtor verodostojno ponuja podobe nepredstavljivih in še vedno nerazumljivih usod taboriščnikov, vključno s tragedijo sedmih slovenskih duhovnikov.

Avtor nam niti v uvodu ne opisuje historičnih dejstev o nastanku in namenu tega taborišča, ki je bilo najhujše v verigi mnogih koncentracijskih taborišč v NDH. To se mi zdi dobro, saj je njegov prvenstveni namen predstaviti trpljenje in usode ljudi, posameznikov,

ki so v vrstah čakali, kdaj bodo umorjeni in tudi na kakšen način. To je več kot ilustrativno opisano z različnih zornih kotov in doživljanja tega peklenškega časa, v katerem je bila možnost preživetja skoraj nična. Ko si bil enkrat noter, je bilo težko priti ven živ. Zato je avtor v zelo kratkem uvodu, ki ga je naslovil *Spominska plošča* pravilno zapisal, da »*ne bomo nikoli izvedeli, koliko ljudi je izginilo v drugi svetovni vojni in po njej. Vsak dan je manj možnosti, da bi ljudje pričali, kako je bilo na številnih bojiščih in v različnih taboriščih, kjer se je med ubijanjem celo »smrt utrudila do smrti«: vsak dan nastajajo nove zgodbe, odlomki iz spominov, kako je bilo in kako ni bilo in kako bi bilo lahko, če ... Življenje ponuja zgodbe potem, ko je smrt odvezala ljudem njihove obraze, usode in sanje. Jasenovac ni izjema, celo potrdilo je, kako je bilo, in to so tragedije, ki so nastale kot žlahtni alkimijski zvarek, iz solza spletenega trpljenja, iz ščepca naivnosti po vonju meščanskih skrinj, obledelih družinskih fotografij, skritih gramov zlata, sproženih spominčic iz zaklenjenega herbarija, iz vsega, kar je ostalo na dnu kartonastih kovčkov brez naslova, med najdenimi muzejskimi predmeti, med mrtvimi spomini živih taboriščnikov, ki so preživeli grozo neopisane grozote.*«

Branko Šömen je skrbno preštudiral razpoložljivo strokovno literaturo o Jasenovcu, ki potrjuje njegov srhljivi opis razmer v tem taborišču. Z njim se je treba v prvi vrsti strinjati pri oceni,

postavljeno taborišče na območju takratne ustaške NDH in edino, ki je delovalo neprekinjeno od leta 1941 do 1945. Imelo je več podružnic, ki so bile v kratkih časovnih presledkih ustanovljene na območju Jasenovca. Med žrtvami tega taborišča je bilo največ Srbov, Judov in Romov in tudi hrvaških antifašistov. V tem taborišču je bilo med drugo svetovno vojno zaprtih okoli 400 Slovencev; 282 jih je tam umrlo.

da se od večine nesrečnikov, ki so bili zverinsko umorjeni v Jasenovcu, nismo poslovlili. To velja tudi za vsa druga koncentracijska taborišča in še bolj za uničevalna, med katera uvrščamo tudi hrvaški Jasenovac. Ne vem, kaj bi bilo treba bralcu, ki bo vzel to knjigo v roke, pred branjem sploh še povedati. Morda zgolj opozoriti na pisateljevo misel, da »s prerezanim grlom ne moreš spregovoriti, z zvezanimi rokami na hrbtu nikogar objeti, slep ne moreš prepoznati krivca in rablja, lahko pa s svojo smrtjo preneseš sporočilo, spomin na neumrljivost, slabo vest neopredeljenim, ki še vedno ne znajo ali nočejo ali ne morejo ločiti dobrega od zla, lepote od vsakdanjosti, vsakdanjosti od boleče resnice«. To je po mojem mnenju bistvo sporočila te knjige, ki bo marsikoga pretresla do kosti. Knjiga je več kot zgolj literarni mozaik o trpljenju, ponižanju in razčlovečenju taboriščnikov Jasenovca. Je dokument, ki prepriča tudi najbolj vnete zanikovalce te tragedije na Hrvaškem in v širšem prostoru, saj širi vedenje o najhujšem zlu 20. stoletja na svetu.

Avtor je knjigo razdelil na šest smiselno zaokroženih poglavij. Vsako od njih je zgodba zase, a na koncu so vse zgodbe le skupna »molitev« za tisoče pobitih in zaklanih ljudi. Prvo poglavje ima naslov *Tretji hram* in predstavlja začetek te tragedije in tudi odnose med ljudmi, ki so še do včeraj skupaj brali iste čitanke, v vojni pa si stojijo na nasprotnih bregovih kot smrtni sovražniki. To poglavje je polno simbolike in skicira razmere in položaj v NDH ob njeni ustanovitvi aprila 1941 ter ukrepov, ki so bili sprejeti v skladu z ustaško

ideologijo zoper vse, ki bi jim tako ali drugače nasprotovali. Skiciran je celo portret poveljnika Anteja Pavelića, ki je vztrajal pri oceni, da »Judje niso koristni, da ne morejo živeti na Hrvaškem in služiti judovskemu komunizmu«. Pa ne le Judje. Srbi so bili za ustaše največje zlo, zoper katero ni treba izbirati sredstev. In tudi nesrečni Romi (avtor dosledno uporablja izraz »Cigani«) komunisti, prostozidarji in antifašisti. Poveljnik je imel pri udejanjanju te genocidne politike zveste podanike, celo hujše od sebe, na primer v osebi Dida Kvaternika, kar nam pisatelj v tem poglavju zgovorno pove. Drugo poglavje nosi naslov *Homilija* in je posvečeno slovenskim duhovnikom, zaklanim v Jasenovcu leta 1942. Sedem jih je po nečloveškem trpljenju, strahotnem mučenju in ponižanju moralo za vedno oditi iz tega sveta, vsi nedolžni, brutalno umorjeni kot »žive priče«⁶. Način in brutalnost ubijanja si je res težko predstavljati, predvsem pa je nemogoče razumeti, kako je lahko človek človeku povzročil tolikšno gorje in ga poslal na drugi svet celo zato, da je na stavah med klavci zmagal, ker je njegov »srbosjek« prerezal največ vratov. Tretje poglavje *Kletka* je verodostojna slika razmer v taborišču in principov množičnega ubijanja. Razumi, kdor more, na kakšen način so ustaši »izpolnjevali svoje poslanstvo«. Branko Šömen je v teh orisih poleg simbolike gradil tudi na dejstvih, za vedno dokazljivih. Sledi poglavje *Rezanje kamenja*, v katerem nas avtor sooči tudi z izpraševanjem vesti rabljev. »Ne morem več klati, ubijati,« je ustaš Željko potožil zdravni-

⁶ V Jasenovcu so umrli slovenski duhovniki: Franc Grobler, Franc Ksaverij Kač, Janez Kodrič, Franc Orešnik, p. Anzelm Polak, Janez Rančigaj in Jakob Sem.

ku. A ko na poti iz ambulate zasliši novico o dva tisoč zajetih Bosancih s Kozare, je izpraševanja vesti konec. »Mene prevzame, vse telo se mi napne kot struna. Klati sovražnika je užitek. Bolje od domačih kolin.« Ilustrativno in grozljivo hkrati. Najbolj pretresljivo se mi zdi predzadnje poglavje v knjigi z naslovom *Ciganski cintor*. V njem nam pisatelj oriše križev pot Romov – Ciganov, ki so bili v Jasenovcu pobiti na posebej grozljivi način. O tem imamo v zadnjih letih tudi veliko novih znanstvenih študij hrvaških kolegov – zgodovinarjev, ki zelo načrtno in sistematično raziskujejo romski genocid. Ne samo poboje Romov v Jasencu, pač pa na številnih drugih moriščih širom po Hrvaški, in s tem dokumentirajo doslej javnosti premalo poznani del medvojnega dogajanja v NDH. Najnovejša znanstvena odkritja in izdane publikacije potrjujejo Šömnovo literarno sliko o množičnem uničevanju »Ciganov« v Jasenovcu. Uničevanje bi lahko bilo še večje, če bi imeli v taborišču krematorije, se pritožujejo nekateri »klavci«. Na vprašanje predstojnikom, kaj naj naredijo z množico zajetih »Ciganov«, dobijo kratek in jasen odgovor: »Kot so tiho prišli, tako naj neopazno odidejo«. Komentar k temu ni potre-

ben, odvratno in sprevrženo do konca. Knjigo zaokroža poglavje *Romeo in Julija iz Jasenovca*, ki nam iz množice klavcev potegne tudi posameznika, ki je bil po sili razmer med rablji, a je vendarle s človeško vestjo kljub hudemu tveganju zase pomagal preživeti sicer redkim taboriščnikom. Za ceno popolnega tveganja, a v neznosnem besu tako, da je ustašu, namesto da bi žrtvi prerezal vrat, zasadil nož v njegove prsi in zbežal. Do Save in v njo. Vse, ki niso uspeli zbežati z njim in so padli pod krogami razjarjenih ustašev, je s »*klici na pomoč izginilo v megli, vse je odnesla voda. Reka Sava*«. S tem se grozljivka iz Jasenovca konča in nas opominja, da naj se zlo ne ponovi. Trka na našo zavest, da ostanimo vselej in za vedno ljudje, ki bomo znali razumeti in poslušati tudi drugačne. In z njimi sobivati. Zla Jasenovca in drugih prizorišč »*pekla na zemlji*« med drugo svetovno vojno pa ne bomo nikoli pozabili in ga tudi ne smemo pozabiti. Zgodilo se je, spominjajmo se in Branko Šömen je k spominjanju dodal še en dragocen kamenček. Pretresljiv od začetka do konca, a literarno prepričljiv in vreden pozornega branja.

Marjan Toš